National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(59): 195-197
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ. शकुन्तलादाशः
अतिथि-अध्यापिका (सहोयकाचार्यश्रेणी),
धर्मशास्त्रविभागः,
केन्द्रीयसंसेकृतविश्वविद्यालयः,
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी

मनुस्मृतेः गार्हस्थ्यजीवनदृष्टिः पारिवारिकसङ्कल्पनाश्च

डॉ. शकुन्तलादाशः

शोधसारः

भारतीयसांस्कृतिकं जीवनम् आश्रमव्यवस्थामधिकृत्य सुनियतमासीत्। ब्रह्मचर्य- गृहस्थ- वानप्रस्थ- संन्यास — एते चत्वारः आश्रमाः मानवजीवनस्य क्रमिकं विकासमार्गं निर्दिशन्ति। तेषु गृहस्थाश्रमः अत्यन्तं प्रधानः परिगण्यते। अन्याश्रमाणां पालकत्वं, धर्मरक्षणं, समाजनियन्त्रणं च गृहस्थेन एव सम्पद्यते। गृहस्थाश्रमे एव धर्मः, अर्थः, कामः च त्रयः पुरुषार्थाः साध्यन्ते। अस्मिन्नाश्रमे एव पुरुषः स्त्री च सम्मिल्य जीवनयात्रां सम्पादयतः। अत एव, गृहस्थाश्रमः केवलं दम्पत्योः सम्बन्धरूपः न भवति, अपि तु समाजस्य स्थैर्यस्य, संस्कृतेः स्थापनस्य च मूलाधाररूपेण अपि गण्यते। भारतीयदृष्ट्या गृहस्थः केवलं स्वपरिवारस्य पालनकर्ता न, अपि तु यज्ञदानादिकर्मभिः समग्रस्य समाजस्य कल्याणे यथाशक्ति योगदानं ददाति। धर्मशास्त्रेषु, स्मृतिग्रन्थेषु, महाभारते, रामायणे च गृहस्थाश्रमस्य माहात्म्यं बहुशः वर्णितम्। तत्र आदर्शगृहस्थानाम् उदाहरणानि — रामः, जनकः, युधिष्ठिरः, अनुसूया, सीता, दमयन्ती च इति अनन्तानि सन्ति। अतः गृहस्थाश्रमः न केवलं पारिवारिकजीवनस्य एकः पक्षः, अपि तु सांस्कृतिकं सामाजिकं च आदर्शं स्थापयति, यत्र प्रेम, कर्तव्यबुद्धिः, परस्परं सम्मानः, सहकार्यभावः च जीवनस्य आधारभूतानि तत्त्वानि सन्ति।

कूटशब्दाः

गृहस्थाश्रमः, आश्रमव्यवस्था, पारिवारिकजीवनम्, धर्मपालनम्, कर्तव्यबुद्धिः, संस्कारः, पुरुषार्थत्रयम्, सामाजिककर्तव्यम्, आदर्शगृहस्थः, समर्पणभावः, धार्मिकसंरचना।

शोधलेखः

भारतीयशास्त्रपरम्परायां वेदनिःसृतानि यावन्ति शास्त्राणि समुद्भूतानि भवन्ति तेषु वेदार्थानुमापकत्वेन सकलशास्त्रपुरस्कृतं धर्मशास्त्रमेव मूर्द्धन्यस्थानं विभर्त्ति। "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः"[१] इत्यादिमनुवचनात् ज्ञायते यदस्यैव शास्त्रस्य स्मृतिरित्यपरा संज्ञा। भारतीयपरम्परायामस्य शास्त्रस्य बहुमुख्यं प्राशस्त्यमस्ति। तत्र महाभारते 'धारणाद्धर्म '[२] इति वर्णनया समाजस्य धारणं नाम संरक्षणं सम्बर्धनं च करोति धर्मः। अर्थात् समाजकल्याणकारिणीं कामपि जीवनयापनपद्धतिं निर्दिशति। तैत्तिरीयोपनिषदि 'धर्मञ्चर'[३] इति शिष्यानुशासनात्, मनुस्मृतौ[४] 'भगवान् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः। अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि॥' इति, याज्ञवल्क्यस्मृतौ[५] 'योगिश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रूवन्। वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः॥' इति, 'चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित्साधारणं वद। चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदैः॥' इति पराशरस्मृतौ[६] दर्शनात् एभिः वाक्यैः ज्ञायते यत् प्राक्तनभारतीयसमाजस्य चतुर्वर्णीयैः आश्रमस्थैः अनुसरणीयाः आचाराः एव धर्मपदेनोपदिष्टाः भवन्ति।

Correspondence:
डॉ. शकुन्तलादाशः
अतिथि-अध्यापिका (सहोयकाचार्यश्रेणी),
धर्मशास्त्रविभागः,
केन्द्रीयसंसेकृतविश्वविद्यालयः,
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी

जिजीविषेदेकैकोऽपि शतं समा इति भारतीयसंस्कृतिरिदं शतवर्षिकं मानवजीवनं चतुर्षु भागेषु विभाजयति। ते इमे भागा: आश्रमपदेनाभिधीयन्ते। ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्न्यास: इति चत्वार: एते आश्रमा:। उक्तं च शतसाहस्र्यां संहितायाम्-

ब्रह्मचारी गृहस्थस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक

यथोक्तचारिण: सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम्।।[७]

मनुस्मृतावपि-

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।[८]

इति स्मर्यते।

सर्वेष्वपि धर्मसूत्रग्रन्थेषु स्मृतिग्रन्थेषु प्रायश: एते आश्रमा: वर्णितास्सन्ति। आ उपसर्गपूर्वकात् श्रम् धातो: घञ् प्रत्यययोगे आश्रमशब्दोऽयं निष्पद्यते। आ शाम्यन्ति अस्मिन् इति आश्रम: इति व्युत्पत्या अस्यार्थ: स्पष्ट:। चतुर्षु एतेष्वाश्रमेषु गृहस्थाश्रम: श्रेष्ठ: इति प्रतिपादितं शास्त्रकारै:। अत एव भारतीयसंस्कृतिप्रवर्तकः मनुमहाराजः जीवनं सुव्यवस्थितरूपेण संचालनाय आश्रमव्यवस्थां निर्मितवान्। चतुर्षु आश्रमेषु गृहस्थमेवान्येषां त्रयाणामाश्रमाणा-माधारभूतः स्तम्भः। मनुस्मृतौ कथितम्-

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः सः त्रीनेतान् बिभर्ति हि।।

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम्।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम्।।[९]

गृहस्थाश्रमे दाम्पत्यस्य अतिविशिष्टं महत्वम् वर्तते । दाम्पत्यं विना कीदृशं गृहस्थम्? अतः दाम्पत्यमेव सृष्ट्याधारः।

दाम्पत्य जीवनस्य शुभारम्भः पाणिग्रहणसंस्कारेणैव जायते । यदा दम्पती (पति:पत्नी च) परस्परमन्योऽन्यस्य मनोभावं ज्ञात्वा जीवनरथम् चालयति तदेव सुखिदाम्पत्यम् कथ्यते। मनुस्मृतौ मनुमहाराजेन श्रेष्ठदाम्पत्यस्य जीवनविषये नैकाः शिक्षाः वर्णिताः। यथा पुरुषाय कथितम्-

मातापितृभ्याम् जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया।

दुहित्रा दासवर्णेन विवादं न समाचरेत्।।[१०]

अनेन श्लोकेन ज्ञायते यत् दम्पत्योर्मध्ये कलहः वर्जितः आसीत्। आचार्यः मनुः स्त्रीपुंसोः न किमपि भेदं स्वीकरोति न च स्त्रीम् दासी पराधीना च मन्यते। सः परस्परमादरभावेन निवसनाय प्रेरयति । यथा कथितं मनुस्मृतौ -

अन्योऽन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुरुषयोः परः।।[११]

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः।

तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः।।[१२]

भारतीयपरम्परानुसारं भार्या भर्तुः अर्धांगिनी कथिता। यथा कस्यचिच्छरीस्य कस्याप्यङ्गस्याभावे असहकार्ये वा यथा नैवोन्नति: दृश्यते न वा सुखं प्राप्यते तथैव यस्मिन् कुले दम्पत्योर्भाव: सर्वदा सक एव भवति स नित्यमुन्नतिं प्राप्नोति। एक्तं हि मनुना-

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्।।[१३]

किञ्च चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धये च नूनं द्वेऽपि द्वयोरनुगामिनौ भूयास्ताम्। तथाहि-

यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गतम्।।[१४]

यत्र तु स्त्रीणां सन्तोषेण कुलमुन्नतिं याति परन्तत्वरोचमानायां नूनं कुलनाशं गच्छति। तथा नार्य: यत्र अनादरेण तिष्ठन्ति तत्कुलं तासां शापवशात् विनश्यत्येव। तच्च मनुना कथितम्-

स्त्रियां त्वरोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्।

तस्या त्वरोच्यमानायां सर्वमेव न रोचते।।[१५]

जामयो यानि गेहानि शपनन्त्यप्रतिपूजिता:।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्तत:।।[१६]

अत्र जामय: नाम नवोढादुहितृस्नुषाद्या जामय: इत्याहतु: मेधातिथिगोविन्दराजौ इति। अमर-हेमचन्द्र हलायुध-मेदिनीकार-विश्वादय: कोशकारास्तु यामि: (जामि:) स्वसृकुलस्त्रियो: इत्याहु:।[१७]

अत: दाम्पत्यजीवनं सुखीकर्तुं स्त्रीणामादर: सदा कर्तव्य:। स्वोन्नतिकामयमान: पुरुष: सर्वदा स्वभार्यां परितुष्येत इति मनु स्वयं ब्रवीति। तद्यथा-

तस्मादेता: सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनै:।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च।।[१८]

सफलदाम्पत्यजीवनाय वेदेषु वर्णितमस्ति -

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनासिं जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते।।[१९]

अपि च-

सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै।

तेजास्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।।[२०]

अद्यतनीयः दम्पती परस्परं मिलनाय सांसारिकबाधां सोढ्वा प्रयतते। अन्योऽन्यस्य सुखकामनायै अनेकव्रतोपचारान् करोति। एवं बहु कष्टं सोढ्वाऽपि गृहस्थाश्रमे पतिपत्नी उभेऽपि अन्याश्रमिणां कृते साहय्यं प्रदाय जीवनं निर्वहत:। यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वेऽपि जीवा: जीवन्ति तथा गृहस्थाश्रमी सर्वान् पोषयति। अत्रैव पञ्चमहायज्ञा: गृहस्थेन आचर्यन्ते। प्रत्यहं प्रतिदिनं च ज्ञानाज्ञानपूर्वककृतपापकर्मणां कृते पञ्चमहायज्ञा: अनुष्ठीयन्ते। तत्र यज्ञा: यथा-

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ: पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्।।[२१]

अत: सर्वेष्वाश्रमेषु गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वं मनुना प्रत्यपादि। गृहस्थ: अन्येषां त्रयाणामाश्रमिणां प्राणतुल्योऽस्ति। अन्नादिदानपुर्वकं प्रतदिनमन्येषामुपकरोति। अत: मनुनोक्तम्-

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तव:।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमा:।।

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही।।[२२]

एवं स्वयं सुखपूर्वकम्वसन्तावन्यान् च सुखं प्रदाय गृहस्थाश्रमे पतिपत्नी च सुखेन जीवनं निर्वहत:। एवं धर्मशास्त्रे सुखस्य स्थापनाय सुखमयजीवननिर्वहणाय च मनुमहाराजेन गृहस्थाश्रमं गृहस्थीं च प्रशंसयामास। तथा समाजे सुखी दाम्पत्यजीवनाय सुपथः प्रदर्शितः।

ग्रन्थऋणम्-

१.मनुस्मृतिः, मनुः, हिन्दी टीका, चौखम्वा संस्कृत सीरीज, वनारस-२००६

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, योज्ञवल्क्यः, मिताक्षराटीका, विज्ञानेश्वरः, चौखम्वा संस्कृत संस्थान, वनारस

३. वाचस्पत्यम्-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली-१९९०

४. २० स्मृतियां (हिन्दी), संस्कृति संस्थान-हरिद्वार-१९८७

५. धर्मशास्त्रस्येतिहासः, प्रो. जयकृष्णमिश्रः, चौखम्वा संस्कृत सीरीज, वनारस

६. मेघदूतम्, कालिदासः, चौखम्वा संस्कृत सीरीज, वनारस

७. ईशादिदशोपनिषत्, शाङ्करभाष्यम्, गीताप्रेस्, गोरखपुरम्

पादटिप्पण्य:

०१.म.स्मृ.२.१०
०२.महा.भा.क.प.४९-५०
०३.तै.उ.१.१२.१
०४.म.स्मृ.१.२
०५. या.स्मृ.१.१
०६.प.स्मृ.१.१७
०७.म.भा.शा.प.२४२-१६
०८.म.स्मृ.६.८७
०९. म.स्मृ.६.८९-९०
१०. म.स्मृ.४.१८०
११. म.स्मृ.९.१०१
१२.म.स्मृ.९.९६
१३.म.स्मृ.३.६०
१४.म.स्मृ.३.६१-१
१५.म.स्मृ.३.६२
१६.म.स्मृ.३.५८
१७.म.स्मृ.पृ.११४ पादटिप्पण्यां
१८.म.स्मृ.३.५९
१९.ऋग्वेदे.
२०.क.उ.शान्तिमन्त्र:
२१.मेघदूते उ.मे.४३
२२.म.स्मृ.३.७०
२३.म.स्मृ.३.७७-७८